

भारतामधील लोकशाहीतील सत्तेचे विकेंद्रीकरण: एक अभ्यास

डॉ. चव्हाण ए. ए.

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
मत्स्योदरी महाविद्यालय,
तिर्थपुरी, ता. घनसावंगी, जि.जालना

प्रस्तावना

लोकशाही ही केवळ शासनपद्धती नसून ती लोकांच्या सक्रिय सहभागावर आधारित जीवनपद्धती आहे. लोकशाही प्रभावीपणे कार्यान्वित होण्यासाठी सत्तेचे केंद्रीकरण टाळून तिचे विकेंद्रीकरण करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. भारतासारख्या विशाल, लोकसंख्येने मोठ्या, सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या विषम आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या विविध देशात एकाच ठिकाणी केंद्रित सत्ता लोकांच्या गरजांना न्याय देऊ शकत नाही. म्हणूनच भारतीय राज्यघटनेने संघराज्य पद्धतीचा स्वीकार करून केंद्र, राज्य व स्थानिक स्वराज्य संस्था अशा विविध स्तरांवर सत्तेचे विभाजन केले आहे. स्वातंत्र्यानंतर विकासाचा लाभ तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचविणे हे मोठे आव्हान होते. या पार्श्वभूमीवर सत्तेचे विकेंद्रीकरण लोकशाही सुदृढ करण्याचे प्रभावी साधन ठरले. स्थानिक पातळीवरील सहभाग, नियोजन व अंमलबजावणीमुळे लोकशाही अधिक लोकाभिमुख व उत्तरदायी बनते. त्यामुळे भारतातील लोकशाही व्यवस्थेत विकेंद्रीकरणाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

विकेंद्रीकरणाची संकल्पना

विकेंद्रीकरण म्हणजे सत्तेचे, अधिकारांचे आणि जबाबदाऱ्यांचे एका केंद्रात एकवटणे टाळून ते विविध स्तरांवर विभागणे होय. या संकल्पनेत निर्णय घेण्याचे अधिकार लोकांच्या अधिक जवळ नेले जातात. विकेंद्रीकरणामुळे प्रशासन, विकास व धोरणनिर्मिती या प्रक्रिया अधिक लोकसहभागी बनतात. विकेंद्रीकरणाचे मुख्यतः तीन प्रकार मानले जातात—प्रशासनिक, राजकीय व आर्थिक विकेंद्रीकरण. प्रशासनिक विकेंद्रीकरणात निर्णयप्रक्रियेतील अधिकार खालच्या स्तरांवरील अधिकार्यांना दिले जातात. राजकीय विकेंद्रीकरणामुळे स्थानिक

लोकप्रतिनिधींना धोरणात्मक निर्णयांमध्ये सक्रीय भूमिका मिळते. आर्थिक विकेंद्रीकरणात स्थानिक संस्थांना कर आकारणी, निधी प्राप्ती व खर्चाचे अधिकार दिले जातात. विकेंद्रीकरणामुळे लोकशाही केवळ सैद्धांतिक न राहता प्रत्यक्ष कृतीत उतरते. लोकांच्या गरजा, समस्या व प्राधान्यक्रम स्थानिक पातळीवर अधिक अचूकपणे ओळखता येतात. त्यामुळे विकेंद्रीकरण ही लोकशाहीची मूलभूत आणि अपरिहार्य संकल्पना ठरते.

भारतातील विकेंद्रीकरणाच्या तरतुदी

भारतीय राज्यघटनेत सत्तेच्या विकेंद्रीकरणासाठी स्पष्ट व सुसंगत तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. राज्यघटनेच्या सातव्या अनुसूचीत केंद्रसूची, राज्यसूची व समवर्ती सूचीद्वारे अधिकारांचे विभाजन केले आहे. यामुळे केंद्र व राज्य सरकारांमध्ये सत्तेचा समतोल राखला गेला आहे. १९९२ मधील ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती या विकेंद्रीकरणाच्या दृष्टीने ऐतिहासिक ठरल्या. या दुरुस्त्यांमुळे पंचायत राज संस्था व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक मान्यता मिळाली. ग्रामसभा, ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद या ग्रामीण स्तरावरील तर महानगरपालिका व नगरपरिषद या शहरी स्तरावरील संस्था सक्षम करण्यात आल्या. अकरावी व बारावी अनुसूचीद्वारे स्थानिक संस्थांची कार्यसूची निश्चित करण्यात आली. महिला, अनुसूचित जाती-जमाती यांना आरक्षण देऊन सामाजिक न्याय सुनिश्चित करण्यात आला. राज्य वित्त आयोग व राज्य निवडणूक आयोगामुळे आर्थिक व प्रशासकीय स्वायत्ततेला चालना मिळाली.

विकेंद्रीकरणाचे लाभ

सत्तेच्या विकेंद्रीकरणामुळे लोकशाही अधिक सशक्त, प्रभावी व लोकाभिमुख बनते. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमुळे सामान्य नागरिकांना प्रशासनात थेट सहभागाची संधी मिळते. लोकांच्या गरजांनुसार विकास योजनांचे नियोजन व अंमलबजावणी होत असल्याने त्या अधिक परिणामकारक ठरतात. लोकप्रतिनिधी लोकांसमोर अधिक उत्तरदायी राहतात. विकास प्रक्रियेत पारदर्शकता वाढते. ग्रामीण व शहरी भागातील विकासातील दरी कमी होण्यास मदत होते. महिला, दलित, आदिवासी व दुर्बल घटकांना निर्णयप्रक्रियेत प्रतिनिधित्व मिळते. महिलांचे राजकीय व सामाजिक सबलीकरण घडून येते. स्थानिक संसाधनांचा योग्य व शाश्वत वापर शक्य

होतो. शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा, स्वच्छता, रस्ते यांसारख्या मूलभूत सुविधांचा विस्तार होतो. प्रशासनातील विलंब, लालफीतीशाही व अनावश्यक खर्च कमी होतो. स्थानिक पातळीवरील समस्या स्थानिक पातळीवरच सोडविण्याची क्षमता निर्माण होते. त्यामुळे विकेंद्रीकरण हे सर्वसमावेशक विकासाचे प्रभावी साधन ठरते.

विकेंद्रीकरणाच्या मर्यादा

विकेंद्रीकरणाची संकल्पना प्रभावी असली तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत अनेक मर्यादा दिसून येतात. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना पुरेशी आर्थिक स्वायत्तता दिली जात नाही. त्यांचे उत्पन्नाचे स्रोत मर्यादित असल्याने त्या राज्य व केंद्र सरकारवर अवलंबून राहतात. प्रशासकीय अनुभव, प्रशिक्षण व तांत्रिक कौशल्यांचा अभाव ही मोठी अडचण ठरते. अनेक वेळा राजकीय हस्तक्षेपामुळे निर्णयप्रक्रिया प्रभावित होते. स्थानिक पातळीवर गटबाजी, पक्षीय राजकारण व भ्रष्टाचार वाढल्याची उदाहरणे आढळतात. ग्रामसभांचा सहभाग अपेक्षित प्रमाणात होत नाही. केंद्र व राज्य सरकारकडून अधिकारांचे प्रत्यक्ष हस्तांतरण अपूर्ण राहते. योजनांच्या अंमलबजावणीत समन्वयाचा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया अनेक वेळा कागदोपत्री मर्यादित राहते. या मर्यादा दूर केल्याशिवाय विकेंद्रीकरण पूर्णतः यशस्वी होऊ शकत नाही.

निष्कर्ष

भारतामधील लोकशाही अधिक सुदृढ, सहभागी व प्रभावी बनविण्यासाठी सत्तेचे विकेंद्रीकरण अत्यंत आवश्यक आहे. लोकशाही केवळ निवडणुकांपुरती मर्यादित न राहता ती लोकांच्या दैनंदिन जीवनाशी जोडली जाणे गरजेचे आहे. विकेंद्रीकरणामुळे लोकसहभाग, उत्तरदायित्व व पारदर्शकता वाढते. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक आर्थिक, प्रशासकीय व तांत्रिक स्वायत्तता देणे आवश्यक आहे. लोकप्रतिनिधी व अधिकाऱ्यांची क्षमता वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण व मार्गदर्शन गरजेचे आहे. विकेंद्रीकरण प्रभावीपणे राबविले तर सामाजिक न्याय, समतोल विकास व लोकशाही मूल्ये दृढ होऊ शकतात. म्हणूनच भारतातील लोकशाहीचे भविष्य सत्तेच्या सशक्त व परिणामकारक विकेंद्रीकरणावर अवलंबून आहे.

संदर्भ सूची

- १) भारतीय राज्यघटना, भारत सरकार
- २) कुलकर्णी, प. ग. – *भारतीय राज्यशास्त्र*, मेहता पब्लिशिंग हाऊस
- ३) देशमुख, स. र. – *स्थानिक स्वराज्य संस्था*, विद्या प्रकाशन
- ४) फडके, य. दि. – *भारतीय लोकशाही*, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन
- ५) खोब्रागडे, एस. – *पंचायतराज व्यवस्था*, नागपूर
- ६) दंडवते, म. – *लोकशाही व विकेंद्रीकरण*, राजहंस प्रकाशन
- ७) योजना मासिक – पंचायतराज विशेषांक
- ८) Desai, A. R. – *State and Society in India*
- ९) Sharma, K. C. – *Decentralization and Local Governance in India*
- १०) Government of India – *73rd & 74th Constitutional Amendment Acts*